

Gemene pleinnederzettingen in de historisch-rurale Kempen van België en Nederland

R. KNAEPEN †
EN M. ANTROP

De Kempen is het gebied tussen de Nederlandse Maas, de Zeeschelde en de Demer-Dijle-Rupel. Sedert het verdrag van Munster in 1648 vormt het een transnationale regio tussen Nederland en België. De Kempen bleef lang een dun bevolkt, ruraal gebied. Nederzettingen met gemeenschappelijk gebruikte pleinen, zogenaamde gemene pleinen, zijn er kenmerkend. Deze pleinen vertonen een grote verscheidenheid aan vorm en structuur die zich weerspiegelt in vele plaatsnamen en in verband staat met hun functionele ontwikkeling. Verschillende types kunnen worden onderscheiden en worden besproken aan de hand van de gevalstudies van Wilrijk, Larum (Geel), Mol, Lommel in Vlaanderen en Aarle-Rixtel, Eersel en Bergeyk in Nederland.

De Kempen is een min of meer effen en zandig gebied met in het oosten meer grindachtige zandbodems. De Kempen vormt de waterscheiding tussen het Schelde- en Maasbekken, met als belangrijkste rivieren de Netes, de Mark en de Dommel. Op een oppervlakte van ongeveer tienduizend km² telt de Kempen meer dan 300 gemeenten volgens de oude communale indeling, en een veelvoud hiervan aan gehuchten. Ondanks het groot aantal nederzettingen was het landschap van de pre-industriële Kempen gedurende meerdere eeuwen een uitgestrekte, desolate heide. De Kempense steden waren gering in aantal en eerder klein: Turnhout, Herentals, Peer, Hamont, Eindhoven en Breda. Aan de grens met andere regio's situeerden zich iets grotere steden, waarvan Antwerpen in het westen door de sterk groeiende haven een belangrijke invloed op de dun bevolkte middeleeuwse Kempen zou hebben. De geografische situatie van de vroegere Kempen is een perifere grenszone en een transitgebied voor het wegverkeer enerzijds tussen Antwerpen en Keulen met het Rijnland, en anderzijds tussen 's-Hertogenbosch en Luik.

De Kempense dorpen en gehuchten bezitten duidelijk herkenbare gemene pleinen, analoog met de Engelse 'green', de Nederlandse 'brink', de Duitse 'Anger', het Franse 'trien-place' en de Vlaamse 'dries'. Hun vormen zijn echter erg gevarieerd en zo ook de namen waarmee de geme-

ne pleinen worden aangeduid: 'markt', 'plaetse', 'vrijheid', 'biest', 'laar' en 'end'. Sommige gehuchten vertonen nog duidelijk een pleinstructuur, ook wanneer de vroegere pleinnaam verloren is gegaan. Lineaire nederzettingen en straatdorpen komen eveneens voor in het centrale en oostelijke deel van de Kempen (Helsen, 1943). De straat vormt er niet zelden een verbrede ruimte. De weg en de straat vormen de as van de landontginning waarop opstreckende kavels loodrecht gericht zijn. Dergelijke nederzettingvormen zijn analoog aan de systematisch geplande middeleeuwse ontginningen, zoals de Duitse 'Waldhufen' (Dussart, 1961; Knaepen, 1999).

Waarschijnlijk dateren de nog bestaande gemene pleinen van de Kempense dorpen en gehuchten vooral uit de 11e eeuw. Niettegenstaande er reeds bewoning voorkwam in de prehistorie, in de Romeinse tijd en in de Vroege Middeleeuwen, dateren sommige archeologen (Theuws, 1989,1990) de aanleg van de Kempense pleinen pas na het jaar 1000. De oprichting van de Kempense gemene pleinen zou dan overeenstemmen met de grote landontginningen onder de leiding van kleine en grote heren, die in de 11e eeuw begonnen (Steurs, 1993) en een climax bereikten in de 12e en 13e eeuw (Verhulst, 1990). Deze periode stemt overeen met de opname van de in kleine heerlijkheden versnipperde Kempen in grotere politieke entiteiten,

zoals het hertogdom Brabant en de graafschappen van Loon, Holland en Gelderland. Dat verklaart waarom de opbloeiende lokale nederzettingen een sterke inmenging kenden vanwege hogere overheden, in het bijzonder van de hertogen van Brabant.

EERDER ONDERZOEK EN METHODE

Het historisch-geografisch onderzoek van de landelijke pleinnederzettingen in de Kempen stagneerde omstreeks de jaren '70. De algemene visie was toen dat de kenmerken van de pleinen, zoals herkenbaar op de op de laat-19e eeuwse - begin-20e-eeuwse kaarten, nog de vroegmiddeleeuwse situatie weergaven en dat sedertdien weinig veranderingen waren opgetreden. Die zuiver statische kijk had geen oog voor de dynamische ontwikkeling van de pleinen en hun functies. Het onderzoek bleef bovendien beperkt tot de studie van enkelvoudige pleinen (Prims, 1929; Leurs, 1930; Kakebeeke, 1968). De aandacht voor de complexe pleinen bleef achterwege hoewel de meervoudige brink- en greenpleinen in Noord-Nederland (Houting et al., 1981) en Engeland (Beresford, 1958; Roberts, 1987, p. 46; Rowley, 1978, pp. 43, 47) reeds bekend waren.

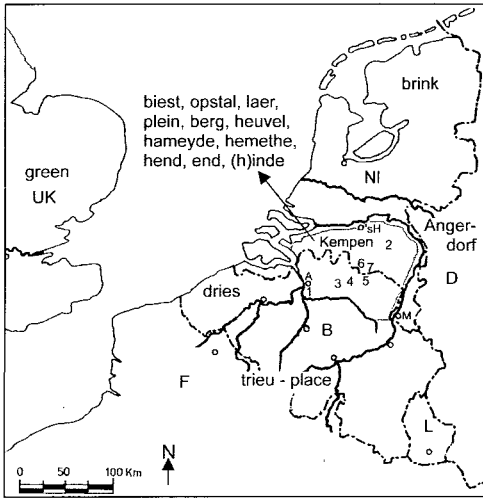
Op het einde van de jaren '70 kreeg het onderzoek in de Kempen nieuwe impulsen aan beide zijden van de grens. De toponymische studie in de Limburgse Kempen door Molemans (1973) toonde aan dat de vroegmiddeleeuwse Kempen bestond uit een dicht bebost landschap met een schaarse, verspreide bewoning. Nieuw plaatsnaamkundig onderzoek behandelde een 90-tal nederzettingen uit de Antwerpse Kempen (Helsen, 1978). De belangstelling was toegespitst op het cultuurland van akkers en graslanden. De gemene pleinen kwamen slechts sporadisch aan bod. Steegh (1981, 1985), Leenders (1978) en Kappelhof (1978) poogden algemene nederzettingsregels voor de ganse Kempen te formuleren. Steurs (1993) ontdekte dat de Kempense landbouw ten gevolge van de bevolkingsgroei reeds vanaf de 11e eeuw

opbloeiende. De loofbossen werden gerooid, een deel voor akkerland en nieuwe nederzettingen en een deel werd heide. Vanaf 1980 startte een reeks van archeologische opgravingen in de Nederlandse Kempen die aantoonde dat de verspreide Karolingische nederzettingen vanaf de 11e-12e eeuw werden herschikt tot kleine agglomeraties langs pleinen en straten, waarbij standplaatsverplaatsingen naar de valleirand konden optreden (Theuvs, 1984,1990).

Historisch-geografische nederzettingsstudies leverden nieuwe inzichten over de evolutie van de 'dries'-nederzettingen in het graafschap Vlaanderen (Verhulst, 1990, Verhoeve et al., 1987). Het onderzoek van het Oostvlaamse dorp Oosterzele was dienaangaande bijzonder significant, omdat het wordt gekenmerkt door een dubbel pleinstelsel verbonden door een straat en een bijkomend plein dat 'Plaetse' werd genoemd (Knaepen, 1994). Onderzoek in Henegouwen en Noord-Frankrijk had eerder reeds het onderscheid aangetoond tussen grote agrarisch-pastorale pleinen en kleine plaatsen ('places') in de nabijheid van de kerk (Sivery, 1975). De Vlaamse, Henegouwse en Franse onderzoeksresultaten vormden belangrijk vergelijkingsmateriaal om de evolutie van de gemene pleinen in Kempen beter te begrijpen.

Renes (1985) bestudeerde de noordwestelijke Nederlandse Kempen en De Bont (1993) de aansluitende centrale en oostelijke Kempen. Dit leverde nieuwe ideeën op inzake de site van sommige kerken (De Bont, 1992). Leenders maakte een geografische synthese van het veenlandschap en nederzettingen tussen Turnhout en Geertruidenberg (Leenders, 1996). Aan Vlaamse zijde gebeurden gebiedsdekkende cultuurlandschappelijke inventarisaties voor de Antwerpse Kempen (Antrop & Martens, 1998) en voor de Limburgse Kempen (Van de Genachten et al., 1999).

Deze studie in de centrale en oostelijke Kempen maakte gebruik van veldonderzoek in combinatie met de interpretatie van geschreven bronnen. De gevalstudies werden dan ook geko-

1. Situering van de Kempen en de toponymie van de gemene pleinen in noordwest Europa: A = Antwerpen, 'sH = 's Hertogenbosch, M = Maastricht, gevalstudies: 1 Wilrijk, 2 Aerle-Rixten, 3 Larum-Geel, 4 Mol, 5 Lommel, 6 Eersel, 7 Bergeyk.

zen op basis van de beschikbaarheid van lokale en oude kaarten.

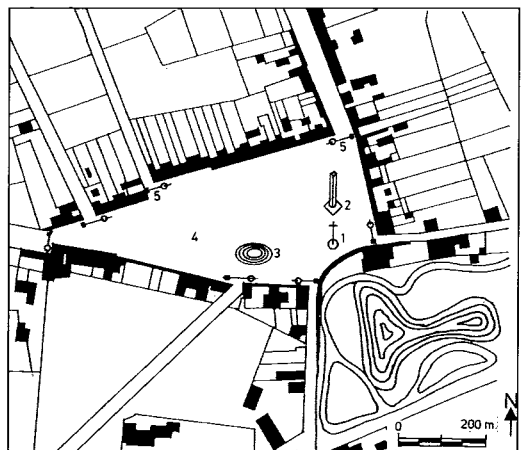
Hoe complex de materie is, blijkt reeds uit de terminologie van de Kempense pleinen. Tegenover de enkelvoudige pleinbenamingen van de buurgebieden waar die open ruimten eenvoudig green, brink of dries heten (figuur 1) komen in de Kempen een groot aantal pleinnamen voor zoals *biest*, *opstal*, *laer*, *plein*, *heuvel*, *hameide*, *end*, *inde* en *plaetse*. Vele van die namen bezitten bovendien een dubbele betekenis. De term *plaetse* bijvoorbeeld verwijst zowel naar een gemeen plein als naar een particulier perceel. In de Belgisch Limburgse Kempen komt *plaets* niet voor in de betekenis als gemeen plein, maar alleen als perceel (Molemans, 1973). Voor het gemene plein zou meer de West-Germaanse en Oud-Saksische term *Friedhof*=*Vrijthof*=voorhof van de kerk van toepassing zijn. In het hertogdom Brabant wordt daarenboven de term *plaetse* met verscheidene functies geassocieerd. In sommige dorpen en gehuchten zou *plaetse* een

typisch agrarische functie vertegenwoordigen (Kakebeeke, 1968, 1976), elders wordt een *plaetse* nabij een kerk of kapel en in dorpskernen met juridische functies verbonden.

GEVALSTUDIES VAN DE KEMPENSE GEMENE PLEINEN: EEN FUNCTIONELE BENADERING VAN HUN ONTWIKKELING

Wilrijk, thans een deel van de Antwerpse agglomeratie, vertegenwoordigt het klassieke voorbeeld van het enkelvoudige gemene plein en werd dikwijls als model gebruikt (Prims, 1928, Leurs, 1930, Kakebeeke, 1971, p. 363). Een gelijkwaardig, thans nog steeds gaaf bewaard en als erfgoed beschermd modelplein is het driehoekige plein van Loon - Waalre in Noord-Brabant. Het prekadastraal plan van Wilrijk van omstreeks 1722 (figuur 2) toont niet alleen een enkelvoudige structuur maar ook een typisch Kempense configuratie van een driehoekige ruimte. Tot de pleinattributen behoorden enkele aan de toegangswegen overgebleven slag-/draaibomen, een drinkput, een schietboom of wip voor het oefenen van de schuttersgilden, een kapel en een schandpaal of kaak, symbool van de rechterlijke macht. De zetel van de sche-

2. De Biest en Plaetse van Wilrijk (provincie Antwerpen): 1 kapel, 2 schandpaal, 3 veedrenkplas, 4 schutsboom, 5 draaiboom.

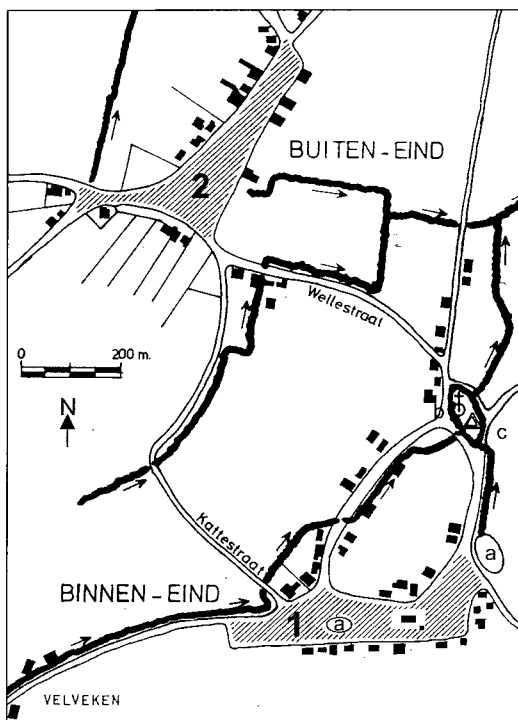
3. De Plaetse anno 1548 van Aerle (gemeente Aerle-Rixtel, provincie Noord-Brabant) als zetel van de dingbank.

penbank was blijkbaar in een van de omgevende herbergen gevestigd. De open ruimte werd zonder duidelijk onderscheid aangeduid als *Biest* en *Plaetse*. In het Wilrijkske straatnamenregister bleef alleen de naam *Bi(e)st* bewaard. Het plein bezat echter geen marktpredikaat, hetgeen wellicht te wijten was aan de nabijheid van de handelsmetropool Antwerpen.

Het nederzettingsplan van Aerle (Nederland) van omstreeks 1548 (figuur 3) verduidelijkt het nauwe verband tussen de term *plaetse* en het lokale gerecht in het dorpscentrum (Coenen, 1999, p. 70). De aanduiding *contennente der dingbanck van Aerle, de plaetse genaempt de dingbanck* drukt uit dat het gemene plein zijn voormalige pastoraal-agrarisch functie als *biest* ten dele of geheel had verloren door de vestiging van een gerechtelijke zetel. Ook sommige gehuchtspleinen met een ondergeschikt gerecht, zoals een lokaal optredend leenhof, cijnshof of

laathof, geven die samenhang eveneens weer door de term *plaetse*. Bestudeerde voorbeelden hiervan zijn Stokkelen-Eersel (Nederland) nabij de parochiekerk (Kakebeke, 1976) en Hulsel (Nederland) nabij de kapel (Theuws, 1999). Het is bijna zeker dat hier de originele pastorale-agrarische functies onverminderd bleven uitgeoefend, aangezien alleen veertiendaagse of maandelijkse gerechtszittingen op de *plaetse* plaatsvonden.

Het voorbeeld van Wilrijk kan met deze kennis op een nieuwe manier geïnterpreteerd worden. Het gemene plein bezat eerst een functie als veekraal met elementen zoals draaibomen en een drinkplas. Nadien volgde op dezelfde plaats de inplanting van een gerechtshof met de schandpaal als publieke teken van de juridische functie. Hoelang de gemene kraalfunctie op de nieuwe Wilrijkske *Plaetse* nog verder werd uitgeoefend, is nog onbekend. Het feit dat beide namen *Biest* en *Plaetse* in 1722 naast elkaar werden gebruikt duidt waarschijnlijk aan dat het plein nog een tijd beide functies vervulde.

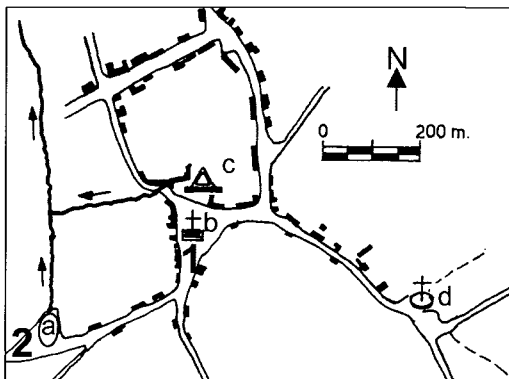

4. Situatie van het gehucht van Larum (gemeente Geel, provincie Antwerpen) op het prekadastraal plan van 1765. 1: eerste plein of Binnen Eind, 2: tweede plein of Buiten Eind, a: veedrenkplas.

Het pleinencomplex van Larum-Geel (België) werd in detail bestudeerd (Knaepen, 1994). Figuur 4 geeft de situatie weer van 1765 en stemt overeen met de eindfase van een laatmiddeleeuwse ontwikkeling van de nederzetting. Het grondplan toont een dubbel pleinpatroon. Beide pleinen zijn onderling verbonden door een straat-corridor, genaamd de Kat(t)e(r)straat, mogelijk in de betekenis van *cattle*- of veestraat te interpreteren. Ook de later ontstane doorgangsweg tussen Herentals en Geel loopt langs de twee pleinen. De organische samenhang tussen beide pleinen wordt door meerdere indicaties veruiterlijkt, zoals de verbinding door een driftweg en vooral de symmetrie in de toponymie. Beide plaatsen heten *Eind*. Het noordelijke

plein heet *Buiten Eind*, hoogst waarschijnlijk met de betekenis van 'extern plein met draaibomen'. Het zuidelijke plein noemt *Binnen Eind* of 'intern plein met draaibomen'. Tussen beide pleinen bestaat een hiërarchische relatie. In een rapport over de toestand van de Geelse wegen en pleinen verduidelijkt de hoofddrossaard van het Land van Geel in 1792 de status van het noordelijke Larumplein als 'het tweede plein' en het zuidelijke als 'het eerste plein'. Vermoedelijk is dit een aanwijzing dat het eerste plein het belangrijkste en oudste was en het tweede het additionele. De associatie *Binnen Eind* is contradictorisch wanneer *Eind* geïnterpreteerd wordt als 'ver van het centrum'. De enige logische interpretatie is dat *eind* de betekenis heeft van een afgesloten einde van een veeverzamelplaats. De veekraalpleinen deden dienst als beschermend nachtsiel voor de schaapskudde tegen dieven en wilde dieren en leverden 's morgens na de ontruiming substantiële hoeveelheden dierlijke mest op. Door de steeds uitbreidende ontginningen was meer schapenmest nodig voor de landbouw. Ook de toenemende vraag van de groeiende textielindustrie deed de vraag naar wol stijgen. Een tweede kraalruimte werd aan-

5. De pleinen van Lommel (provincie Limburg, België): 1: primair plein: eerst schaapskraal op de biest (11e-13e eeuw), dan Plaetse en Vrijheid (13e eeuw) en Markt (15e eeuw), 2: additionele plein; a: veedrenkplas, b: Vrijheidskapel, c: schans, d: St. Pietersbandenkerk.

gelegd zodra de te talrijk geworden schaapskudde de opvangcapaciteit van het eerste plein oversteeg en met het eerste plein verbonden door een driftweg. De complexe pleinstructuur van Larum-Geel heeft hoogst waarschijnlijk hieraan haar ontstaan te danken.

De kaart van het dorpscentrum van Lommel (België) toont eveneens een dubbele pleinstructuur met straat-corridor (figuur 5). Zoals in Larum-Geel kan verondersteld worden dat een tweede kraalplein werd opgericht nabij de Lommelse beek om de bijkomende schapenopvang te verzekeren. Het secundaire gemene plein werd in 1610 geprivatiseerd. Het hoofdplein kreeg in de loop van de tijd drie namen en functies. Eerst was er de agrarische-pastorale activiteit van een *biest*. Na de oprichting van een schepenbank omstreeks 1250, volgde de juridische functie verbonden met de pleinnamen *Plaetse* en *Vrijheid*. Tenslotte verkreeg Lommel het privilege om een weekmarkt en enkele jaarmarkten te houden. Zo bewam het gemene dorpsplein in de 15e eeuw het predikaat van *Markt*.

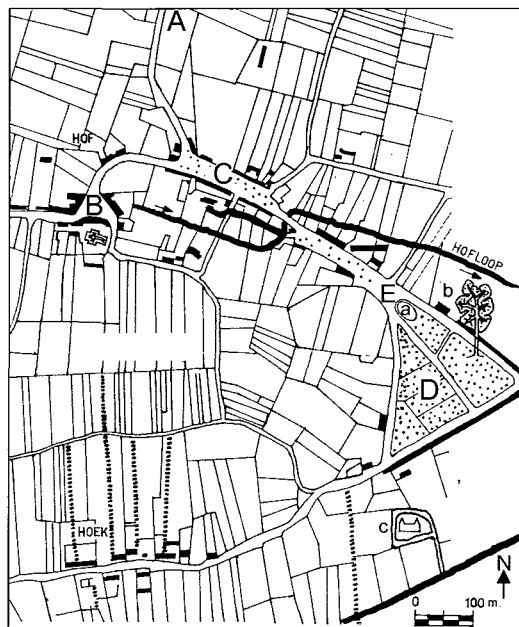
6. Eersel omstreeks 1830 volgens het kadastrale plan: H Hint, P Plaetse, M markt, a: veedrenkplas.

Zoals ook in andere Brabantse nederzettingen liet de hertogelijke overheid op het Lommelse plein een kapel oprichten (Steurs, 1993) die bij slechte weersomstandigheden ook onderdak verleende aan de hertogelijke rechtbank. Deze 'dingbank' regelde en waarborgde de rechten van de bewoners van de *Plaetse* of *Vrijheid*. De Lommelse *Plaetse* en *Vrijheid* was dan ook een aantrekkingspool voor kolonisten uit de omgevende heerlijke domeinen met minder grote vrijheden. Zo beklagde zich in 1251 de abt Willem van Rijckel van het klooster van Sint-Truiden, die tevens domeinbezitter van het nabij gelegen Eksel was, over het verlies van zijn ontrouw geworden werkkrachten die wegvluchtten naar de Lommelse *Vrijheid* omdat zij er van het erfenisrecht konden genieten.

Eersel (Nederland) was zoals de omgevende dorpen Lommel, Balen en Hilvarenbeek een halteplaats voor het transitvervoer van karren. Het plein van Eersel was opvallend groot en werd in verband gebracht met de grote behoefte aan parkeergelegenheid. Bij nauwkeurig onderzoek van de dorpsstructuur (figuur 6) blijkt het Eerselse plein te bestaan uit twee aaneengesloten pleinen. Het noordelijke plein behield zijn oude agrarisch-pastorale naam van *Hint*, verwijzend naar *inde*, een 'plein met draaibomen'. Het aansluitende zuidelijke plein vormt een additionele agrarische *biest*, die met opeenvolgende privileges tot juridische *Plaetse* en commerciële *Markt* werd omgedoopt. Dergelijke tweelingenpleinen zijn niet uitzonderlijk in de Kempen. Ook Hechtel (België) en Westerlo-Gelendel (België) zijn hiervan voorbeelden.

Bergeyk (Nederland) is een voorbeeld van een drievoudige pleinstructuur (figuur 7). In de dorpskom vormde het gebied tussen het parochiale kerkhof en de opgegraven voormalige herenhoeve een primaire juridische *plaetse* waar de zetel was gevestigd van een laat- of cijnshof bevoegd voor het toepassen van het heerlijke recht. Het *Laar* was het gemene plein met een agrarisch-pastorale functie. Na het midden van

7. Bergeyk (provincie Noord-Brabant): A Merovingisch-Karolingische site, B laatmiddeleeuwse site en de juridische Plaetse, C het gemene plein of Laar, later Plaetse en Markt, D derde plein bij E Eikereind; a: veedrenkplas, b: schutsboom, c: kasteelsite.

de 16e eeuw verkreeg Bergeyk het privilege van een hertogelijke rechtbank waaraan de bestaande heerlijke cijnshofbank onderhorig werd. De verhuizing van de hertogelijke rechtbank naar het *Laar* betekende het omdopen ervan tot een juridische *Plaetse*. Later kreeg Bergeyk het privilege om week- en jaarmarkten te mogen houden en veranderde de naam van het plein tot *Markt*.

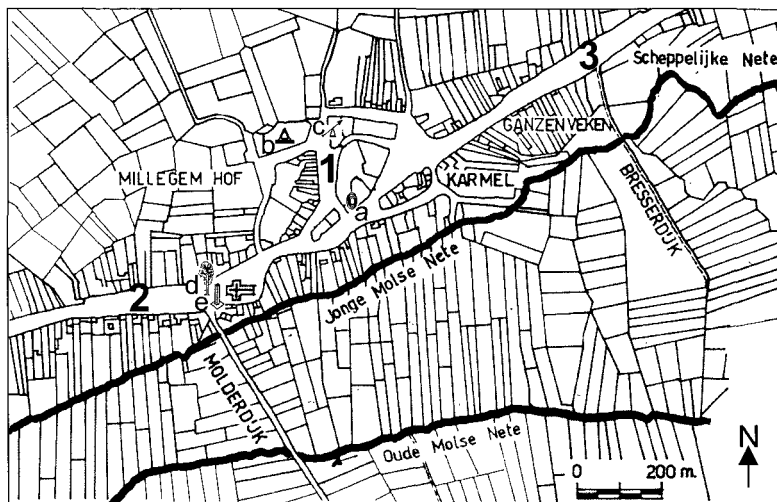
Nadat de groeiende schaapskudde niet meer in het *Laar* kon worden opgevangen, verscheen meer oostwaarts in het (*Eijker*) *Eind* een derde additioneel plein uitgerust met drinkplas en draaibomen. Op de *Laar-Plaetse* werd op het einde van de 18e eeuw een gerechtsgebouw en raadhuis opgericht. Als symbool van de juridische functie stond op hetzelfde plein een staak met een vermanings- en repressiepaneel. Op het

plein in het Bergeykse *Eind* volgde later de opstelling van een schietboom of wip voor de lokale schuttersgilden (Thorpe, 1961). In het tegenwoordige Bergeyk zijn de pleinoppervlakten verminderd en zijn hun functies weer veranderd. Zo vervult de voormalige primaire *Plaetse* aan de Roomse kerk thans de functie van dinsdagse weekmarkt. Slechts een deel van het voormalige *Laar* bleef bewaard en herbergt nu een gereformeerd waterstaatkkerkje. Het *Einde*-plein werd totaal volgebouwd en alleen het wegenpatroon en de lokale *Schutboomstraat* herinneren er nog aan de vroegere situatie.

Mol-Centrum (België) is een ander voorbeeld een drievoudige pleincompositie (figuur 8). Het *Laar*-plein met veedrenk, draaiboom, een latere wip en 'schans' schijnt in Mol de oudste open agrarische situatie weer te geven. Daarna volgen het *Marktplein* aan de parochiekerk en oostwaarts hiervan het wellicht jongere straatplein Rozenberg. Figuur 9 schetst deze driefasige ontwikkeling van het centrum van Mol. Van een oorspronkelijke agrarisch-pastorale *biest* evolueerde het plein aan de kerk in 1209-1218 door een hertogelijke vergunning tot een juridische *Plaetse* en *Vrijheid* met gerechtslinde en schandpaal. In 1366 verkreeg Mol een marktprivilege waardoor hetzelfde plein tot een commerciële ruimte werd omgevormd die tot in de jaren '60 bleef fungeren.

Het voorbeeld van Mol toont aan dat de juridische term *Vrijheid* aanvankelijk een beperkte bewoonde ruimte rond de *Plaetse* omvatte. Steurs (1993) stelde vast dat deze *Vrijheid* bij hertogelijke vergunning werd uitgebreid tot het gehele gemeentelijke territorium. In tegenstelling tot het veronderstelde verband tussen de vrijheid en de lokale marktfunctie (Kappelhof, 1978) schijnt de *Vrijheid* van Mol eerst een soort eiland te zijn geweest waar de bewoners genoten van de hertogelijke immuniteit tegenover de omgevende heerlijke gebieden met een minder vrije status. In de *Vrijheid* golden de fundamentele rechten van vrije erfenis en vrije communicatie.

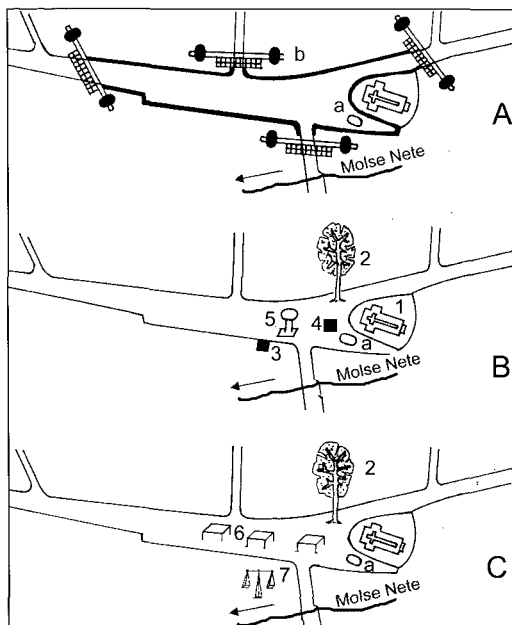
8. De drievoudige pleinstructuur van Mol (provincie Antwerpen) volgens het kadastrale plan: 1 Laar, 2 Markt, 3 Rozenberg; a: veedrenkplas, b: schans, c: wip, d: linde, e: kaak.

Drievoudige pleinstructuren komen in de Belgische Kempen eveneens voor in onder meer Overpelt, Weelde en Herentals. De Monumentenatlas van Steegh (1985) vermeldt eveneens drievoudige pleinstructuren in Nederlandse Kempen. De terminologie *vrijheid* bleef als een eilandvormig territorium bestaan in Arendonk, Hoogstraten en Mol (België) en waarschijnlijk in Nederlandse nederzettingen zoals Hilvarenbeek, Mierde, Oirschot, Oss, Sint-Oedenrode en Waalwijk.

VERVAL VAN HET KEMPENSE PLEIN: DE VEE-SCHUTTING IN SCHAAPSKOOIEN VERVANGT DE KRAALPLEINEN

De verandering in functie en het verdwijnen van sommige gemene pleinen gebeurde in de Kempen gradueel en was afhankelijk van de wisselende vooruitgang van de landbouw en het groeiende plattelandsindividualisme. Minder ontwikkelde gehuchten behielden langere tijd de agrarisch-pastorale pleinfunctie dan de meer progressieve nederzettingen. Reeds vanaf het begin van de 14e eeuw (De Bondt, 1977) verloren pleinen hun agrarische functie. Particuliere en gemene schaapskooien vervingen de collectieve kralen in open lucht. Dit had geen

9. Ontwikkeling van het centrum van Mol. A: de agrarische biest voor 1209-1218, B: de Plaetse en Vrijheid na 1209-1218 en C: de markt vanaf 1365. a: veedrenkplas, b: draaiboom, 1: zetel van de schepenen in en voor de kerk, 2: gerechtsboom (linde), 3: gerechtszetel in de herberg, 4: roepsteen, 5: schandpaal, 6: marktcramen, 7: waag.

invloed op de verdere groei van de schaapskudde tot een climax in de 15e eeuw. In de nabijheid van grote en meerdere middelmatige landbouwbedrijven verschenen particuliere schutskooien waarvan de schapen door een eigen herder dagelijks naar de gemene graasgebieden werden gedreven. Waarschijnlijk waren het vooral de kleine en arme schapenbedrijven die gebruik maakten van de gemene schaapskooi en hun dieren zoals weleer onder het toezicht van de gemene herder stelden. In tegenstelling tot de kooien van de private bedrijven, situeerden de gemene schaapsloodsen zich in het gemene graasgebied. De verplaatsingen ervan naar de graasgronden van Mol-Ginderbuiten en Mol-Sluis in de vallei waren uiterst relevant. Zij tonen aan dat de open en gemene *eersel*-graaszone rond de collectieve schaapskooi vanaf de 16e eeuw geleidelijk van de benedenloop naar de bovenloop verschoof. Hiermee ontwikkelde zich een gesloten landschap van talrijke particuliere, met elzenhagen omheinde, hooibeemden (Knaepen, 1997). In het midden van de 17e eeuw waren nagenoeg alle de schaapskooien uit de valleien verdwenen en verplaatst naar de minder voedzame, hoger gelegen en drogere graasgebieden op de heide. De uitbreiding van de beemden was geen toevallig fenomeen maar stond in verband met de opkomst van de runderteelt in de kelder- of 'potstal', waardoor nieuwe hooivolumes nodig waren. Dit had weerslag op de aanpalende akkers waar met potstalmest aangerijkte 'plaggen' een esdek tot stand kwam. Het ontstaan van de antropogene diep humusachtige bodems, de es- of plaggengronden, zou dan niet eerder dan de 17e eeuw hebben plaatsgevonden en wordt bevestigd door de archeologische datering van het escomplex van Oostelbeers-Oirschot (Roymans, 1999).

De samenhang van de ontwikkeling van open gemene *eersels* naar een gesloten landschap met private beemden en het ontstaan van de esdekken correspondeert met het Drentse onderzoek dat de akkerbedekking met antropogene plag-

genmest via de runderenpotstal voor de aanzet van de esdekken een 15e eeuwse datering weerhield (Hesp, 1996).

BESLUIT

De gemene pleinnederzettingen in de Kempen zijn het complexe resultaat van gecombineerde en variabele krachten waardoor iedere plaats een vrij unieke ontwikkeling kende. Toch zijn er verschillende morfologische types te onderscheiden. De hier voorgestelde functionele analyse laat een grote dynamiek in de ontwikkeling zien en biedt een leidraad voor het interpreteren van de nederzettingvormen en het formuleren van een meer realistische classificatie. Daarbij lijken de ontwikkelingen in de tijd duidelijk verband te houden met veranderingen in het landbouwsysteem.

Meerdere gemene pleinen zijn thans nog steeds morfologisch aanwezig, maar zijn met nieuwe aangepaste functies geïntegreerd in het huidige bestel. Daar grondige wijzigingen in het nederzettingslandschap pas optraden vanaf de 20e eeuw zijn oude topografische kaarten, kadastrale en prekadastrale plannen bijzonder geschikte documenten om een historische nederzettingsstudie aan te vatten. De morfologische interpretatie op zich is echter onvoldoende. Om tot inzicht van de functionele ontwikkeling te komen is intensief onderzoek van oude landregisters en archiefbronnen in combinatie met terreinstudie noodzakelijk.

Traditional village greens in the rural Kempen area in Belgium and the Netherlands

The Kempenland forms a transborder landscape region between Belgium and The Netherlands. The region remained rural up to the early 20th century. Settlements kept their old structure and morphology, which can be recognised easily upon old topographical maps and cadastral plans. A functional analysis of the common places revealed a wide diversity in historical development, which is still reflected in the ground plans and place names. Different types can be recognised and are dis-

cussed by case studies of the settlements of Wilrijk, Larum (Geel), Mol and Lommel in Belgium and Aarle-Rixtel, Eersel and Bergeyk in The Netherlands.

LITERATUUR

- ANTROP (1989). Het landschap meervoudig bekeken. Kapelle (Monogr. Stichting Leefmilieu 30).
- ANTROP, M. & I. MARTENS (1998). Atlas van de relictten van de traditionele landschappen in de provincie Antwerpen. Universiteit Gent/Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, AROHM, Afdeling Monumenten en Landschappen, Brussel
- ARTS, B. (1992). Texandrië van omstreden gouvbe-grip naar integratie in het Hertogdom. In: H. VAN DORMALEN, H. DE KOK, R. PEETERS & G. STEYNS (RED.). Geworteld in Texandrië. Tilburg, Tilburgse Historische Reeks I.
- ARTS, N. (1994). Verlaten dorpen en een nieuwe stad. In: Sporen onder een Kempische stad, Museum Kempenland, Eindhoven.
- BERESFORD, M.W. (1958). Village plan, introductory. In: M.W. BERESFORD & J.K. ST JOSEPH (RED.). Medieval England an aerial survey. Cambridge.
- BONDT, M. DE (1977). Geel politieke geschiedenis. In: Geel van gisteren tot morgen, Lions Geel-Mol.
- BONT, C. DE (1992). Leaving the church behind; a model for predicting early mediaeval settlement locations in the sandy areas of the Dutch province of North Brabant. Tijdschrift Belg. Ver. Aadr. Studies 61, pp. 12-22.
- BONT, C. DE (1993). '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...'; een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant. Stichting Brabants Heem, Waalre, Bijdragen tot de Studie van het Brabantse Heem 36.
- COENEN, J. (1999). Son en Breugel; van oudsher een kruispunt van wegen. Heemkundekring, Son en Breugel.
- DODGSHON, R.A. (1978). The Early Middle Ages, 1066-1350. In: R.A. DODGSHON & R.A. BUTLIN (ED.) (1978). An historical geography of England and Wales. Academic Press, London, pp. 81-117.
- DUSSART, F. (1961). Les types de dessin parcellaire et leur répartition en Belgique. Tijdschrift Belg.Ver. Aadr. Studies 30, pp. 21-65.
- DUSSART, F. & CLAUDE, J. (1975). Les villages de dries en Basse- et Moyenne Belgique. Tijdschrift Belg.Ver. Aadr. Studies 44, pp. 239-294.
- GENACHTEN, G. VAN DE, W. SMETS, R. KNAEPEN & R. BERTEN (1999). Atlas van de relictten van de traditionele landschappen in de provincie Limburg, Min. Vlaamse Gemeenschap, AROHM, Afdeling Monumenten en Landschappen/Prov.Limburg, LISEC, Genk,
- HELSEN, J. (1943). Het landschapsbeeld in de Antwerpse Kempen. Antwerpen (Monografiereeks De Seizoenen 36).
- HELSEN, J. & A.M. HELSEN (1978). Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen. Leuven (Nomina Geographica Flandrica, Studiën 13).
- HESP, T. (1996). Die bodenkundliche und landschaftliche Lage von Siedlungen, Äcker und Gräberfelder in Drenthe (3.400 v.Chr.-1.500 n.Chr.), Siedlungsforschung, Archäologie-Geschichte-Geographie 14.
- HOUTING, E. ET AL. (1981). Brinkenboek. Van Gorcum, Assen.
- KAKEBEEKE, A.D. (1968). Some observations about habitation and parcelling in the hamlet Schade-wijk, municipality of Eersel (North-Brabant). Geografisch Tijdschrift 2, pp. 190-204.
- KAKEBEEKE, A.D. (1971). De acht zaligheden, de oude kern van de Kempen. Oosterwijk, Bijdr. Brabants Heem 12.
- KAKEBEEKE, A.D. (1976). Betekenis van de straatnamen in de gemeente Eersel: In: Duizel, Eersel, Steensel, Volksleven en Verleden 1, pp. 119-125.
- KAPPELHOF, A.C.M. (1978). Het Brabantse zanddorp. Brabants Heem 30, pp. 125-139.
- KNAEPEN, R. (1972). Lommel, de vrijheid en het Teutendorp: Een Kempense grensvlek verloren in de Heide: bijdrage van de Lommelse schepenprotocollen tot de kennis van de lokale en de economische toestanden tussen 1685 en 1808. Gemeentekrediet, Brussel, Hist. Uitgaven 30.
- KNAEPEN, R. (1982). Mol-Balen-Dessel 1559-1795. In: De oude keizerlijke Vrijheid en haar Voogdijdistrict. Mol (2 dln).
- KNAEPEN, R. (1989). Het economisch verleden van

- Lommel. In: Lommel door het zand getekend. Hasselt. Limburgs Jaarboek Het Land van Loon 44.
- KNAEPEN, R. (1994). Kempische heidorpen tussen Dommel en Netten: historische geografie van het ontginningswezen, de pleinconfiguraties en sociaal-economische ontwikkelingen (met atlas) uit het geografisch pre-industrieel verleden van Mol, Geel (prov. Antwerpen) en Lommel (prov. Limburg). Proefschrift Universiteit Gent.
- KNAEPEN, R. (1995). Het Kempens Landschap. In: J. SCHELLEKENS (RED.). *Bouwkundig erfgoed in het Kempens landschap*. Hoogstraten.
- KNAEPEN, R. (1997). De ontginning van de natte dalen in de oostelijke Kempen tijdens de late middeleeuwen en moderne tijden. *Driemaandelijks Tijdschrift Heemkring Balen*, nr. 70, pp. 1-24.
- KNAEPEN, R. (1999). Nederzittingsrelicten te Eksel en Hechtel historisch-geografisch in de kijker gesteld. In: *Jubileumboek Heemkundige Kring Hechtel-Eksel*, pp. 9-32.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1978). *Nederzittingsonderzoek*. Brabants Heem 30, pp. 118-124.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1996). Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde; ontginnings- en nederzittingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied; 400-1350; een poging tot synthese. Walburg, Zutphen.
- LEURS, S. (ED.) (1930). *Steden en landschappen: de Kempen*. Antwerpen.
- MOLEMANS, J. (1973). Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad. *Naamkunde* 5, pp. 270-328.
- MONKHOUSE, F.J. (1949). *The Belgian Kempenland*. Liverpool.
- PRIMS, F. (1929). *Geschiedenis van Antwerpen 2*. Brussel.
- PRIMS, F. (1929). *Kempen en Kempische dorpen*. Antwerpiensia.
- RENES, J. (1985). *West-Brabant; een cultuurhistorisch landschapsonderzoek*. Brabants Heem, Waalre. Bijdragen tot de Studie van het Brabantse Heem 26.
- ROBERTS, B.K. (1987). *The making of the English village*. Harlow.
- ROWLEY, T. (1978). *Villages in the landscape*. London/Toronto.
- ROYMANS, J.A.M. (1999). *Escomplex Oostelbeers, gemeente Oirschot; een waarderend onderzoek*. Archeologisch adviesbureau RAAP, Amsterdam. Verslag 1999-1266/MW.
- SIVERY, G. (1975). *La place communale dans l'Avesnois*. In: P. FLATRÈS (ED.). *Les Terres communes*, w.p.
- STEEGH, A. (1981). 'Een pleintje met bomen erop'; Noordbrabantse zanddorpen gezien door niet-Noord-Brabanders. *Brabants Heem* 33, pp. 84-99.
- STEEGH, A. (1985). *Monumentenatlas van Nederland*. Walburg, Zutphen.
- STEURS, W. (1993). *Naissance d'une région; aux origines de Bois-le-Duc; recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Gembloux.
- THEUWS, F. (ED.) (1984). *Het Kempenproject 1*. Brabants Heem, Waalre.
- THEUWS, F. (1989). *Het Kempenproject 3: de Middeleeuwen centraal*. Waalre.
- THEUWS, F. ET AL. (1990). *Medieval settlements at Dommelen (Northern Brabant)*. Free University, Amsterdam (Archeological publication 564).
- THEUWS, F. (1999). *The archeology and history of the curia of the abbey of Saint Trond at Hulsel (700-1300)*. In: F. THEUWS & N. ROYMANS (ED.). *Land and Ancestors*, Amsterdam, *Archeologica studies* 4.
- THORPE, H. (1961). *The green village as a distinctive form of settlement in the North European Plain*. *Tijdschrift Belg. Ver. Aardr. Studies* 30.
- TIMMERS, J. (1985). *Over de Ynde (End)*. Brabants Heem 37, pp. 80-86.
- VANNÉRUS, J. (1944). *Tessengerlo et la Taxandrie; Feestbundel H.J. Van de Weyer*. Instituut Vlaamse Toponymie, Leuven, I, pp. 396-438.
- VERHOEVE, A., F. VERHAEGHE & E. THOEN (RED.) (1987). *Project historische-landschappelijke relictenkaarten van Vlaanderen (intern rapport Universiteit Gent)*.
- VERHULST, A. (1990). *Précis d'histoire rurale de la Belgique*. Université Libre de Bruxelles.
- VERVLOET, J.A.J. (1984). *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse landschappen*. Pudoc Wageningen, *Landschapsstudies* 4.